

////////////////////////////////////

Mòdul 2: Interculturalitat

////////////////////////////////////

Text de suport:

Cap a la trobada amb el divers

////////////////////////////////////

OBJECTIUS

- Al final d'aquest text, ell/la docent haurà de ser capaç de:
- Comprendre els fenòmens migratoris a Espanya i a Catalunya.
- Comprendre la feminització de la migració i les dificultats específiques dels i les adolescents immigrants/des.
- Comprendre els conceptes d'assimilacionisme, multiculturalisme i interculturalitat.
- Entendre l'educació intercultural per a la convivència amb la diversitat.

RESUM

En aquest mòdul s'analitzarà la immigració, els processos d'integració entre les persones migrants i les ja residents en un determinat territori i els diferents models. A més a més s'analitzarà el paper de l'escola i l'educació des dels diversos models d'integració i algunes premisses de l'educació intercultural, donant després relleu a les dificultats dels diferents actors en l'educació intercultural.

ÍNDIX

2.1 MIGRACIONS	2
2.1.1. Migracions en el femení	3
2.1.2. Adolescència i immigració	6
2.1.3. Els dols de les persones immigrades	9
2.1.4. Dificultats a l'arribada	11
2.2. INTEGRACIÓ I CONVIVÈNCIA	13
2.3.1 L'asimilacionismo	15
2.3.2 El multiculturalisme	15
2.3.3 La interculturalitat	16
2.3. EDUCACIÓ I INTERCULTURALITAT	17
2.3.1. Els diferents models d'integració a l'escola	17
2.3.2 Les persones i l'escola intercultural	20
Adolescents immigrants/des	20
Les famílies	22
Els i les docents	23

2.1 MIGRACIONS

Les migracions són un fenomen global i una opció de vida per a molts milions de persones. Són fenòmens molt antics, tan antics com la humanitat, però no han estat valorats de la mateixa manera a través de les èpoques.

La **migració** pot ser definida com "el desplaçament¹ d'una persona o conjunt de persones del seu lloc habitual de residència a un altre per establir-se més o menys temps, amb la intenció de satisfer alguna necessitat o aconseguir una determinada millora"².

A l'octubre de 2005, el Secretari General de Nacions Unides, Koffi Annan, va declarar que hi ha dos-cents milions de persones que viuen fora del seu país. A Europa, el 9% del total de la població és immigrant (64.115.850 milers de persones) i Espanya té el mateix percentatge, essent el país europeu que actualment més ciutadans i ciutadanes rep d'altres països (aproximadament 5 milions de persones). També a nivell mundial, Espanya és a hores d'ara, el segon país del món, després dels Estats Units, que rep més població estrangera. S'estima que 70% de la població immigrant s'estableix de forma definitiva al país.

A Catalunya el creixement total de la població en el període de 2001-2005 es situa prop del 90%, a l'aportació de les immigracions estrangeres. Segons la Secretaria d'Immigració de la Generalitat de Catalunya, hi ha un 11,5% de població immigrada respecte al total de població; d'aquest percentatge el 44% són dones.

És comú associar que una persona immigrant arriba a un altre país perquè ve a treballar perquè no té ocupació al seu país d'origen. I, si bé és cert que, "des d'un punt de vista macroestructural, (la migració) és conseqüència de la distribució desigual de la riquesa i el poder en el món"³, les **causes** de les migracions són diverses i interdependents. Les persones poden migrar per estudiar, per un projecte de jubilació, per acompanyar un familiar, per protegir la seva vida, etc. En aquest últim cas, quan les persones surten del seu país fugint d'amenaçes o persecucions per la seva ètnia, religió, sexe o orientació sexual, es consideren refugiades. Aquest és un tipus de migració amb estatut polític. Quan per exemple, es migra per tenir més oportunitats de desenvolupament professional i econòmic, aquestes són migracions per causes econòmiques o laborals. No obstant això, aquestes definicions tenen de vegades tènues fronteres, que moltes vegades s'entrecreuen, ja que les persones emigrants poden cercar la millora de diversos camps de les seves vides alhora (econòmic, laboral, social, personal, familiar i/o polític).

---

¹ Quan aquest desplaçament ocorre dins de les fronteres del país, es denomina migració, quan travessa les fronteres es denomina emigració. Quan les persones arriben a un nou país són denominades d'immigrants.

² Carlos Giménez Romero. Qué es la inmigración. Editora Integral. Barcelona, España. 2006 (2ª edición), pàgina 20.

³ Carlos Giménez Romero. Qué es la inmigración. Editora Integral. Barcelona, España. 2006 (2ª edición), pàgina 49.

Les causes de les migracions han de ser vistes des de dos sentits: des de l'origen, és a dir, des de les condicions, motivacions o circumstàncies que les persones tenen als seus països d'origen i des del destí, des del que els ofereix la societat receptora, des del que aquesta necessita, perquè és important reconèixer que hi ha demanda laboral a les persones immigrants.

En general, el tema de les migracions és tractat pels mitjans de comunicació i per l'acadèmia des del referent masculí. No obstant això, parlar des del masculí o des d'una generalització, invisibilitza les particularitats específiques de les persones immigrants, com les dones i els i les adolescents immigrants, a qui farem referència en els següents apartats.

2.1.1. MIGRACIONS EN EL FEMENÍ

"Un dia em vaig decidir: vaig fer les cues, vaig fer el passaport, vaig agarrar l'avió... i vaig saber que fundaria el meu propi país, el meu propi lloc... i cap enllà me'n vaig anar."

Jacinta, 43 anys, nascuda en Cacao, resident a Barcelona

Aquesta citació és una entre moltes altres que fossin recollides en una exposició sobre la immigració femenina a Catalunya, on el principal desig de les dones d'origen immigrant era ser vistes i representades en la diversitat, més enllà de les representacions victimizadores, negadores de les seves pròpies vides i de les seves pròpies històries i genealogies de força i llibertat⁴. Malgrat ser tan antiga i numèricament significativa com la immigració masculina, la immigració femenina ha estat bastant invisibilitzada i la imatge de la immigració continua sent masculinitzada. Al contrari del que predomina en l'imaginari col·lectiu sobre les dones immigrants, que traça el perfil de la dona immigrant com arribant per reagrupament familiar per acompanyar a l'espòs, el 66% de les dones amb permís de treball en vigor són solteres i han fet un procés migratori independent d'un home.

Alguns dels motius apuntats que contribueixen a la invisibilització de les dones en els fenòmens migratoris són:

- Atribució que es fa a les migracions a la motivació econòmica, subestimant l'activitat econòmica de la dona.
- Descuit general de la investigació sobre migració i dones.
- La majoria d'investigacions sobre migracions estan fetes per homes i hi ha una inadequació de dades existents sobre migracions de dones.

No obstant això, com ja va ser referit anteriorment, el percentatge de dones immigrants és bastant elevat. S'estima que a nivell mundial el 49,4% de la població immigrant són dones, a

---

⁴ En Viatjant Vides, Creant Mons, L'experiència i l'obra de la Migració femenina a Catalunya, ISBN 84-934169-7-5, 2006.

Europa són el 53,4%, a Espanya el 46% i a Catalunya el 44%, encara que aquesta proporció pot variar segons l'origen. Així, en el cas de la població d'origen iberoamericana, el percentatge de dones immigrants augmenta, passant a 56,7% a nivell nacional. Aquests percentatges poden, en realitat, ser més elevats, alhora que no inclouen les dones en situació il·legal.

Hi ha diversos factors que són determinants en les migracions femenines i que intervenen en les diferents etapes del procés migratori, sent alguns d'ells comuns amb els dels homes que migren.

En l'etapa **pre-migratoria**, relacionada amb la decisió de migrar, intervenen factors macro com la situació econòmica i les característiques estructurals del país d'origen i factors micro o individuals, com siguin les relacions jeràrquiques de gènere en el context familiar i l'estatut i rols de la dona en la societat i en la seva família d'origen. També les possibilitats de trànsit a través de les fronteres nacionals, la política migratòria al país d'origen i al país receptor, les organitzacions intermediàries i les convencions internacionals són factors que intervenen en aquesta etapa.

En l'etapa post migratòria es troba l'impacte de la situació d'entrada en la capacitat d'integrar-se i asseure's, els patrons d'incorporació en el mercat laboral i l'impacte de la migració en l'estatut de dones i homes.

Quant als **motius** que porten les dones a migrar, es troben alguns específics d'aquestes i altres de similars als dels homes però que tenen diferents interpretacions. En els motius específics de les dones es troben:

- Moviments típicament femenins com pot ser la patrilocalidad, o sigui, determinades convencions culturals que suposen que la dona casada s'ha de desplaçar al lloc de residència del marit, abandonant el seu setge d'origen i les seves xarxes socials.
- Migració econòmica a partir d'assignació social de tasques diferents per raó de sexe: En aquest ítem es troba la creixent demanda de dones perquè assumeixin tasques d'atenció i cura als països denominats desenvolupats.
- Refugiades per motius de gènere. Moltes dones migren cercant sortir de situacions de persecució per motiu del seu sexe (abús sexual, violència domèstica, etc.).

En els motius que comparteixen amb els homes es troben les condicions familiars i personals i les dificultats per accedir al mercat de treball (condicions precàries) al país d'origen:

- Raons econòmiques semblants a les dels homes.
- Reagrupament familiar.
- Projecte personal.

Malgrat la profunda diversitat que existeix entre les dones immigrants, hi ha alguns traços comuns entre elles i un d'aquests és la dificultat que tenen per incorporar-se al món laboral. La

dificultat per trobar treball no depèn només de la nacionalitat sinó d'una sèrie de factors com la posició social i econòmica d'origen, el temps d'estada al país d'acollida, la situació familiar, l'edat, l'experiència laboral al seu lloc d'origen i, sobretot, les relacions de gènere de cada col·lectiu, com vam veure al mòdul 1. És a dir, la inserció laboral es veu condicionada per una sèrie de factors específics de cada dona, per factors relacionats amb les empreses que la contracten i pel marc legal (Llei d'estrangeria, permís de residència i de treball). Encara així, una gran majoria s'incorpora al mercat de treball; s'estima que les dones representen el 33% de les altes laborals de persones estrangeres i que aquest percentatge ve creixent en els últims anys, però ho fan en general en ocupacions considerades marginals (sense contracte, a temps parcial, amb salaris inferiors als interprofessionals, insegurs i precaris). Moltes dones entren per la porta de darrere en el servei domèstic i en l'atenció a persones, per la porta de la invisibilitat.

No totes les dones estan en les mateixes condicions per accedir al mercat de treball, però totes estan subjectes a pitjors condicions de treball i pateixen doble discriminació, una discriminació de gènere igual que les autòctones i a més a més, la discriminació per ser estrangeres.

Considerem important donar una visió més específica del col·lectiu de dones immigrants, perquè a més de permetre conèixer millor el fenomen migratori, permet conèixer millor les famílies dels i les adolescents que arriben al sistema educatiu de Catalunya.

2.1.2. ADOLESCÈNCIA I IMMIGRACIÓ

L'adolescència és per si mateixa una època difícil per als i les joves, una època en que es resignifica la infància i on es dona tota una reestructuració o reconstrucció de la personalitat dels individus. Però l'adolescència no és una etapa homogènia del desenvolupament humà, varia d'acord amb els pressupostos culturals.

De la mateixa manera que la infància va patir diverses valoracions al llarg del temps, essent relativament recent la seva consideració com una etapa amb especificitats i drets específics, també l'adolescència ha tingut diferents valoracions tant al llarg del temps, com d'una cultura a cultura. A nivell internacional, varia de país a país la normativa legal, tant en quant a la definició com al límit mínim de l'edat per a la prohibició del treball infantil, i la Convenció dels Drets dels Nens i Nenes⁵ té poc més d'una dècada.

Els estudis sobre immigració i adolescència no són encara gaire nombrosos i per tant encara ens queda molt per conèixer d'aquest col·lectiu.

---

⁵ http://www.unhcr.ch/spanish/html/menu3/b/k2crc_sp.htm.

El 1997, Jaume Funes⁶ avisava que a Espanya s'hauria de mirar més atentament la relació entre immigració i adolescència, en quant als aspectes següents:

- L'arribada, per efecte de les polítiques de reagrupament, de nois i noies preadolescents i adolescents, sense cap domini dels idiomes parlats a Espanya, poc escolaritzats o escolaritzats en altres sistemes i llengües.
- El manteniment dels i les adolescents immigrants en el sistema escolar fins als 16 anys amb les contradiccions que provoca en la família i a l'escola.
- L'aparició de conductes dissocials per associació amb els adolescents amb dificultats socials del barri.
- La tensió per desculturització i dificultat en la construcció de la seva identitat, així com per contradiccions entre la cultura familiar d'origen i les formes culturals adolescents actuals.
- La socialització entre iguals i la pressió de grup, pròpia dels adolescents, també els afecta ells.
- Els processos d'emancipació i l'eterna dificultat per accedir al mercat laboral.

Els nois i noies immigrants no són un grup uniforme, igual que el col·lectiu immigrant. Es poden establir almenys dues distincions quant als i les adolescent immigrants que freqüenten l'escola: D'una banda tenim els nois i noies provinents de família d'immigrants, que van néixer aquí, han madurat, crescut, han estat més o menys escolaritzats i ara han arribat a l'adolescència. En aquest grup podríem incloure, encara que no es tracta de la mateixa realitat, als nois i noies que en diferents moments de la seva infància han vist alterat el seu entorn familiar per un procés migratori, porten alguns anys entre nosaltres i ara han arribat a l'adolescència. D'altra banda, estan els nois i noies que, en les edats que aquí considerem adolescència, aterren als barris i a l'escola, per efecte dels processos de reagrupament familiar o acompanyant un familiar adult.

Encara que tinguin bastant en comú, la forma com viuen no sempre es igual i com a tal necessiten respostes diferents.

Així, els i les joves immigrants que arriben a Espanya o a Catalunya, acompanyant les seves famílies, es poden trobar amb una dificultat o paradoxa quant al seu estat d'adolescència.

En les nostres societats occidentalitzades, l'adolescència és vista com una època del desenvolupament del ser humà, els i les joves es preparen per al futur professional, però

---

⁶ Funes, J.; Carol, J. L. «Niños, niñas y adolescentes inmigrantes no comunitarios en España. Aproximación a sus principales dificultades». Informe UNICEF, 1997. citado por Funes, Jaume. Migración y adolescencia in La inmigración extranjera en España. Los retos educativos. http://www.aulaintercultural.org/IMG/pdf/migracion_adolescencia-2.pdf.

s'assumeix que aquesta és una època perquè es puguin divertir, estudiar i preparar per a l'edat adulta. En altres cultures, com en les nostres, no fa gaire que ser adolescent implicava passar al món del treball, a la possibilitat de ser aprenent d'un ofici, amb això començar a preparar molt ràpidament el seu futur professional.

Així, molts i moltes dels joves que migren d'altres països es troben amb una adolescència no estava prevista, perquè provenen d'entorns culturals on es passa de la infància a l'edat adulta, sense la transició que suposa l'adolescència en les nostres societats.

Per a les seves cultures, i per a les seves famílies, l'adolescència és una transició per a l'adulthood, per al món del treball, s'espera que ells i elles comencin ràpidament a treballar per contribuir al sosteniment econòmic familiar. D'altra banda, en arribar aquí es troben amb altres joves que es preparen per dedicar uns anys a ser adolescents, a divertir-se, a estudiar, a preparar-se alegrement per al futur. Els i les joves immigrants es troben amb un dilema:

"L'adolescent viurà davant la contradicció d'integrar-se entre els iguals i de ser rebutjat per la família o mantenir-se fidel a la família i ser rebutjat pel grup d'iguals. (...) Aquesta societat els ha concedit temps per deambular sense saber què fer, per no tenir un lloc on estar, per somiar de fer-se majors, tenir una casa, una parella, un treball. Al seu voltant hi ha moltes adolescències, al seu abast només algunes."⁷

Aquestes adolescències a les què es refereix l'autor, estan relacionades amb les possibilitats de consum que tenen els i les joves adolescents, perquè "exercir d'adolescent (en la nostra ciutadania) significa tenir alguns recursos econòmics per a això", i això fa que les adolescències possibles, en gran part dels casos, per als i les joves immigrants s'acabin reduint dràsticament. Així, acaben trobant-se amb la necessitat de viure una adolescència promoguda per la societat en què viuen i necessària per ser reconeguts pels seus pares però alhora negada per la seva família i limitada pels seus recursos econòmics.

---

⁷ Funes, Jaume. Migración y adolescencia in La inmigración extranjera en España. Los retos educativos.

http://www.aulaintercultural.org/IMG/pdf/migracion_adolescencia-2.pdf. Pp. 131.

2.1.3. ELS DOLS DE LES PERSONES IMMIGRADES

La immigració té sens dubte un fort impacte en la vida de les persones que creuen les fronteres del seu món, i a més de les qüestions econòmiques i d'integració social, és important també considerar els impactes psicosocials dels processos migratoris. Marxar d'un lloc i començar una vida en un altre, independentment dels motius i causes del procés migratori, implica sempre elaborar el que es deixa fent el dol.

Els dols afecten les persones immigrades en el seu procés d'arribada i integració psicosocial al país d'acollida. Joseba Atxotegui⁸ té una classificació bastant interessant dels dols de l'emigració que pateixen les dones immigrants, però que creiem poder ser esteses a les persones immigrants; la descrivim a continuació:

- El dol per la família i les amistats: la separació d'uns fills/es petits que reclamen moltes vegades dramàticament la seva presència o la distància respecte als seus pares, de vegades ancians i malalts, produeixen, sentiments de culpa difícilment superables, en particular en les dones immigrants, per la seva tradicional assumpció del treball reproductiu.
- El dol per la llengua: la llengua, la cultura, les tradicions, la terra, representen l'entorn en què la nena i el nen desenvolupen la seva intel·ligència i la seva capacitat emocional. Els associa amb els records de felicitat de la infància i en perdre'ls, senten que perden alhora la seva pertinença a aquest món.
- El dol per la cultura: en el concepte de cultura, s'inclou també una forma determinada de veure el món, de com comportar-se en ell. El que en un país és cortesia en un altre pot no ser-ho. I moltes vegades, la confrontació de dues societats distintes produeix més friccions que la pròpia necessitat d'acomodació en si. L'alimentació, les olors, la forma de vestir, els colors o el sentir del temps d'unes societats amb un altre concepte de productivitat entren en contradicció amb la dels països europeus.
- El dol per l'estatus: quan es planteja la possibilitat d'emigrar, la majoria de les persones ho fan amb perspectives de millorar el seu estatus social o personal. La realitat és ben distinta i moltes dones i homes immigrants amb estudis mitjans o superiors al seu país d'origen es veuen abocades a acceptar treballs d'estatus social molt inferiors als que ostentaven a la seva terra.
- El dol pel contacte amb el grup ètnic: si bé la identitat ètnica no és més que un element més dels que conformen la identitat, com el gènere, la identitat generacional, la identitat de religió, de classe social, etc., aquesta té a veure amb la pertinença a un grup clarament definit. Tant per part de la població de la societat d'acollida com per

---

⁸ <http://www.nodo50.org/ddhmmujeres/dossier/web/cap4/duelo.htm>.

part de certs sectors de la població immigrant, aquest tret d'identitat pot xocar frontalment i donar peu al conflicte. La pertinença a una comunitat ètnica determinada per a el/la immigrant suposa, novament, un obstacle més a la seva participació en la societat de destí.

- El dol pels riscos físics: els riscos per a la integritat física o la salut mental de les persones immigrades són nombrosos: el propi viatge de sortida (com en el cas de les persones sursaharianas o magribins que entren al país en pasteres), o les dones que són captades per xarxes mafioses per a la prostitució; les condicions d'habitatge un vegada al país de destí; una alimentació deficient i uns riscos laborals extrems són només una mostra. Els casos de violència sexual a dones que viuen en condicions d'apilotament o promiscuïtat no desitjada, la pròpia violència racista o de gènere que deriven en problemes psicològics són freqüents. A més a més, és cada vegada més referit que al llarg dels últims anys, s'ha incrementat de manera considerable l'índex de consultes per depressions i altres patologies relacionades per part de les persones immigrants.

2.1.4. DIFICULTATS A L'ARRIBADA

A més dels dols pels quals passen les persones quan arriben a viure a un nou territori, són també moltes les dificultats amb què es troben en la seva integració, com per exemple:

- Dificultats de comunicació i de comprensió mútua (quan hi ha el desconeixement de la llengua).
- Desconeixement mutu dels codis de referència culturals.
- Prejudicis, estereotips i conflictes en les relacions.
- Desconeixement i falta d'informació sobre el funcionament de la societat d'acollida, tant per part de la població immigrant, com per part de les persones treballadores en els serveis d'acollida (OTG, Ajuntament, Centres d'Atenció Primària, etc.).
- Dificultats d'accés als serveis existents.
- Falta de coneixements i d'eines per treballar la interculturalitat per part dels i els professionals dels països receptors.
- Inadequació de les metodologies d'intervenció a les diferents especificitats de gènere i cultura.
- Vulnerabilitat psicosocial de les persones que fan processos migratoris, en especial les dones, per la seva situació de major vulnerabilitat en la societat d'acollida.
- Vulnerabilitat jurídica, social i econòmica.

- Falta de perspectiva de gènere en les polítiques d'immigració i acollida.
- Absència de bagatge cultural bàsic (llengua, hàbits, etc.) sobre el qual s'estructura el mercat de treball o el sistema educatiu de les societats receptores.
- Dificultats en l'homologació de titulacions.

A més a més, les persones immigrades estan subjectes a discriminació per diverses altres raons: al rebuig que poden patir per racisme, s'uneix un altre de classisme provocat per les condicions socials en què es veuen abocades a viure, per la desigualtat social.

En el cas de les dones se'ls ajunta un altre factor de discriminació, la discriminació per gènere, perquè hi ha alguns factors estructurals que dificulten la inserció de la dona immigrant, com és l'existència d'un Estat de Benestar masculinitzat, que estereotipa els rols de les dones i que promou la seva integració a les tasques reproductives per compensar les desigualtats d'aquest mateix Estat, a més d'un mercat de treball segmentat i de polítiques discriminatòries (política de contingents, regulació de la reagrupació familiar, etc.)

Una altra dificultat de les persones que immigren a través del sistema de reagrupament familiar, és que aquesta llei està encara basada en el model de la [dona cuidadora i l'home proveïdor](#), que és l'home qui immigra i la dona qui cuida l'espai domèstic, i impedeix que la persona reagrupada pugui treballar. Encara que la llei ja va ser reformulada, la parella que ve per reagrupament familiar està sempre en desigualtat de condicions, perquè no pot treballar a temps complet ni meritjar més que el sou mínim, la qual cosa afecta el seu desenvolupament professional a més de l'economia familiar. A més a més hi ha una altra trista ironia en la nova llei que espera ser aprovada, la reagrupació familiar passarà a estar limitada per als i les ascendents de les persones immigrades. Les societats d'acollida necessiten mà d'obra estrangera per cuidar els seus adults majors, tant en l'atenció directa com per garantir el pagament de les pensions i prestacions socials, però les treballadores i treballadors estrangers no podran i cuidar els seus ancians i ancianes.

També les situacions d'il·legalitat i d'instabilitat laboral i de residència provoquen una sensació de tensió constant. En el cas de les dones, la subordinació a l'estat civil en els casos de migració a través de la reagrupació familiar, la falta d'assessorament jurídic, i el poc interès demostrat per les Administracions pels temes relacionats amb les dificultats específiques de les dones immigrants acreixen l'estrès que, cada vegada més, pateixen aquestes dones. Per a les dones que emigren soles, existeix, a més a més, la possibilitat d'embarassos no desitjats que els col·locarà en situacions de desemparament total, que per vegades incrementa la prostitució com a mitjà de subsistència.

Les realitats i dificultats que les persones migrants pateixen quan surten dels seus països i arriben a les societats on residiran durant un llarg temps, de vegades la resta de les seves vides, tenen sens dubte d'un fort impacte a nivell psicosocial. Les estratègies de supervivència i

integració que troben per fer front a l'adversitat donen prova de l'enorme capacitat de resiliència del ser humà, i de la fortalesa i coratge que tenen aquestes persones amb els qui ens trobem diàriament.

Introduït el tema de la immigració, ens bolcarem ara sobre el procés de convivència i integració entre les persones immigrades i les societats receptores.

2.2. INTEGRACIÓ I CONVIVÈNCIA

Al llarg de la història, les migracions han patit alteracions, deixant de ser més temporals per passar a ser cada vegada més estables, conduint a un major arrelament al país receptor. S'estima que de cada deu immigrants arribats a Espanya, amb papers o sense, set acaben romanent al país⁹.

Això ha comportat a una inevitable transformació de les societats d'acollida en societats cada vegada més diverses que requereixen la construcció d'un espai comú de convivència intercultural, on cada cultura sigui reconeguda en la seva diferència.

Aquest procés no sempre és fàcil i hi ha moltes vegades la tendència de considerar-ho com un problema i no com una situació de fet que pot millorar o empitjorar en funció de la voluntat política i personal. Així, és cert que, en l'immigració, com en qualsevol fenomen social, solen aparèixer problemes vinculats (racisme, tràfic de persones, regulació de fluxos), però això no implica que la immigració sigui un problema per sí mateix, o que aquests problemes tinguin com a única causa el fenomen migratori.

En aquest sentit, per trobar solucions als problemes derivats de la immigració, és necessari, primer de tot, acceptar la situació i entendre la convivència intercultural com una oportunitat de desenvolupament econòmic, social, cultural i personal per a tots i totes, deixant de banda la idea que les migracions són negatives i generadores de problemes. Algunes de les premisses a tenir en compte són:

- Separar els problemes compartits per totes les persones dels que són específics de les persones immigrants. Per exemple, la insuficiència d'habitatges a preus accessibles no és quelcom específic de la immigració, sinó un afer compartit i que a tots i totes ens afecta. Encara que no hi hagués immigració existirien aquests problemes.
- Separar el que són problemes que pot produir una persona immigrant i problemes de la immigració. Per exemple, si una persona immigrant és delinqüent això no significa que totes les persones immigrades ho siguin o que tinguin aquest tipus de conductes.

---

⁹ II Anuario de la Comunicación del Inmigrante en España, editado por la consultora Etnia Comunicación (<http://www.etniamunicacion.com>).

- Entendre la immigració com una **oportunitat**, tant per a les persones immigrades com per a les societats receptores. La immigració permet que les societats d'acollida tinguin una major diversitat cultural i això és, sens dubte, un element de riquesa tant per a una societat com per a les persones que en ella viuen, perquè permet l'intercanvi amb altres cultures diferents de la pròpia, ampliant el ventall de sabors, idiomes, coneixements, costums, olors, formes de fer, de ser i de pensar; això permet relacionar-se d'una forma diferent amb l'altre o una altra, aprendre a conviure amb el diferent tenint per base el respecte i la valoració de tota i qualsevol cultura.

Sembla existir una forta tendència per veure la immigració només des de la perspectiva de la mà d'obra, com si la integració de les persones immigrades estigués únicament relacionada amb les necessitats de mercat. Aquests discursos es limiten a analitzar totes les persones que són necessàries per a la reproducció de les activitats econòmiques i del manteniment dels sistemes de pensions, quina és la forma idònia d'obtenir el major rendiment amb els mínims costos (modalitats de reclutament de la mà d'obra) i quins són els més "rendibles" (en una dinàmica racista que atribueix una major o menor conflictivitat social segons la procedència ètnica de les persones immigrants).

Des d'aquests plantejaments, les persones es veuen reduïdes –categoritzades– a la mera condició de mercaderia, i les polítiques que s'implementen reforcen la seva condició de materials reemplaçables segons les necessitats del mercat. Com ja Max Frisch va ironitzar, "volíem mà d'obra i van arribar persones".

És important no perdre la dimensió humana i social de la immigració e visibilitzar els altres beneficis, a més dels econòmics, que aporten les persones immigrades i la diversitat cultural que es genera en les societats d'acollida.

Sorgeix llavors la pregunta sobre com aconseguir la **integració** entre les persones immigrades i la societat receptora?

Diverses han estat les perspectives d'integració que han sorgit al llarg del temps i aquestes han tingut (i encara tenen) projeccions diferents en la societat. Així, han sorgit diferents reflexions i conceptes al llarg d'aquest procés d'integració pel qual han passat els països que reben un elevat nombre de persones immigrants. Tres dels models més rellevants són l'assimilacionisme, el multiculturalisme i la interculturalitat, dels quals parlarem a continuació.

2.3.1 L'ASIMILACIONISME

El model asimilacionista està enquadrat en un enfocament que suposa la integració com una afirmació hegemònica de la cultura del país d'acollida. Segons aquest model s'espera que la persona immigrant es comporti i assumeixi la cultura de la societat receptora, prescindint o anul·lant la seva cultura d'origen. Hi ha una tendència asimilacionista de la societat que rebutja els valors que no comprèn, que no coneix i que sovint no valora. Això exerceix sobre les persones immigrades una doble pressió: en el seu afany per adaptar-se a les exigències de la societat receptora, perden gradualment les seves pròpies pautes culturals i de vegades fins i tot, reneguen les seves llengües o els seus costums d'origen, la qual cosa es reflecteix després en l'educació dels seus fills i filles i en la seva pròpia identitat, perquè es perd la riquesa i l'avantatge cognitiu del bilingüisme.

2.3.2 EL MULTICULTURALISME

El terme multiculturalisme¹⁰ va començar per ser utilitzat als Estats Units, i es va utilitzar per promoure polítiques de desenvolupament i promoció de grups ètnics que al llarg de la història havien patit molta opressió racial, sorgint arran de la pressió que aquests grups van fer pel reconeixement dels seus drets civils. El multiculturalisme fa així referència aquelles polítiques destinades a gestionar la diversitat cultural d'una societat. Suposa que hi ha una suma en el temps i l'espai de grups ètnics de diferents orígens; accepta i reconeix la diversitat de cultures però no estableix vincles reals entre la cultura de referència i les cultures dels ciutadans i ciutadanes d'altres orígens. Fins al moment, els principis i les polítiques del multiculturalisme s'han centrat en el següent:

- El reconeixement per part de l'Estat de la pluralitat cultural que existeix al si de la societat.
- La disminució dels obstacles que impedeixen la participació social dels diferents grups culturals.
- El respaldar a la reproducció de cultures.

En certa manera, el multiculturalisme és un agregat de diferents particularitats culturals sense l'existència d'una vertadera coherència entre les parts d'un tot summament fragmentat. És, sens dubte, una reacció positiva al model asimilacionista, i reconeix les particularitats, valors i drets de cada cultura, però no hi ha una proposta real de convivència comuna.

---

¹⁰ És important distingir el concepte de multiculturalisme, corrent teòric que proposa una perspectiva d'integració, de multiculturalitat, que pressuposa l'existència de diverses cultures en una societat.

2.3.3 LA INTERCULTURALITAT

La interculturalitat fa referència no sols a la coexistència de cultures sinó que implica la construcció d'una relació efectiva entre elles (interacció, solidaritat, reciprocitat), és a dir, implica una cooperació entre totes les ètnies que cerquen i volen mantenir les seves pròpies identitats dins els esquemes de pertinença a una societat. La interculturalitat emfatitza el que es té en comú i la necessitat compartir-ho, més enllà del particular i personal. En general, l'enfocament intercultural es caracteritza per tres etapes:

- Descentralització: implica prendre una perspectiva més distant de si mateix/a, vers a un/a mateix/a des de "fora" i intentar definir els marcs de referència propis com un individu amb una cultura i subcultures combinades en el propi desenvolupament personal. A través d'aquesta reflexió sobre un/a mateix/a, és possible tenir consciència que la pròpia visió del món depèn de les referències culturals que s'han construït fins aquest moment, identificant-les i prenent distància per reconèixer-les.
- Penetració del sistema de l'altre: sortir-se de si mateix/a per veure les coses des de la perspectiva de l'altra persona. És una actitud d'obertura, un esforç personal d'indagació.
- Negociació: trobar l'acord i la comprensió mínima i necessària per evitar o ultrapassar una confrontació o conflicte.

En aquest model, la integració entre els col·lectius de persones immigrades i la societat que les acull, ha de ser bidireccional, dinàmica i generar una adaptació mútua a la nova realitat per ambdues parts. Les (inter)relacions que es donen en la societat d'acollida no s'estableixen només entre les persones, sinó també entre l'Estat, en totes les seves dimensions, i els actors no governamentals (empreses, sindicats, organismes religiosos, societat civil, associacions d'immigrants, mitjans de comunicació, ONG). Així, en la construcció d'un espai comú divers, la força social de la qual, laboral i econòmica es nodreix i beneficia de la presència de les persones immigrants, es fa imprescindible incorporar la perspectiva intercultural a tots els serveis públics: inserció laboral, sistema educatiu, atenció sanitària, organització de menjadors escolars, formació de persones adultes, etc. Des de la perspectiva intercultural, no es tracta d'elaborar programes d'integració específics per a les persones immigrants, sinó de redibuixar un espai divers i replantejar la seva organització des de les necessitats de les persones.

Encara que a vegades els termes multiculturalisme i interculturalitat es confonguin, actualment l'enfocament considerat més adequat per parlar de la convivència i integració entre les diferents cultures en un mateix espai territorial és l'interculturalismo o interculturalitat.

2.3. EDUCACIÓ I INTERCULTURALITAT

2.3.1. ELS DIFERENTS MODELS D'INTEGRACIÓ A L'ESCOLA

Els corrents anteriorment descrits incideixen en l'integració de persones diverses entre si en el mig escolar.

En el **model asimilacionista**, sembla que les cultures d'origen dels i les estudiants de grups ètnics diferents al predominant en la societat receptora, interfereixen el procés d'ensenyament i fan necessari alliberar-los/les d'elles per no patir retards en la carrera acadèmica, confonent-se igualtat educativa amb homogeneïtzació cultural. En altres paraules, és com si el missatge que les famílies immigrants han de processar i acceptar, principalment aquelles la cultura de les quals difereix molt de l'occidental, fos: "donaré al teu fill/a un futur professional però en canvi ell/ella serà un estranger per a tu; li trec la teva llengua, li trec els teus costums, no el/la vas reconèixeràs, serà un estrany per a tu"¹¹. Així, d'una banda, l'escola sorgeix com un lloc de construcció de possibilitats per augmentar la probabilitat de l'èxit professional dels fills i filles, però en canvi, el o la jove han de renegar la cultura d'origen i assimilar la cultura de la societat d'acollida per ser acceptat/da en ella.

Dins el **multiculturalisme**, Gibson¹², proposa el model de competències multiculturals, definit com el procés pel qual una persona desenvolupa un cert nombre de competències en múltiples sistemes de normes de percebre, avaluar, creure i fer. Així, segons aquest model, els individus s'aprenen a mobilitzar, segons les situacions, competències culturals diverses, relacionades tant amb la cultura predominant com amb totes les altres existents a l'escola, sent capaços de mobilitzar competències lingüístiques, actituds culturals i coneixements de les diverses cultures. No obstant això, és qüestionable si encara és adequat emprar aquest model de multiculturalisme, nascut en el segle XIX, en un món on les persones cerquen valors i codis que els permetin garantir l'establiment de bones relacions amb els resta i amb la societat, on més que el reconeixement de cada cultura es pretén promoure la interacció social entre persones i grups culturalment distints, però en un registre que permeti la comunicació des de la cultura de cada individu.

El model d'educació **intercultural** pretén preparar els i les estudiants per viure en una societat on la diversitat cultural es reconeix com a legítima, que considera la llengua materna com una adquisició i un punt important per a tot l'aprenentatge escolar. En aquest model, el pluralisme

---

¹¹ Escoltat en un congrés a Javier Leunda, antropòleg i mitjancer intercultural.

¹² M.A. Gibson, "Approaches to multicultural education in the United States", *Anthropology and education Quarterly* 7 (1976), citat per Muñoz Sedano, António. Enfoques y modelos de educación multicultural e intercultural in http://educacion.pnte.cfnavarra.es/portal/digitalAssets/2/2017_sedano.pdf.

cultural està present en els programes escolars i en el projecte educatiu amb l'objectiu de desenvolupar en els i les estudiants el gust i la capacitat de treballar en la construcció d'una societat on les diferències culturals es considerin una riquesa comuna i no un factor de divisió.

Així, l'educació intercultural és duta a terme amb totes les persones i no sols amb el col·lectiu immigrant.

Els **objectius** de l'educació intercultural són¹³:

Reconèixer i acceptar el pluralisme cultural com una realitat social,

Contribuir a la instauració d'una societat d'igualtat de drets i d'equitat,

Contribuir a l'establiment de relacions intertòniques harmonioses.

Els **principis pedagògics** de l'educació intercultural són els següents¹⁴:

- Formació i enfortiment a l'escola y en la societat dels valors humans de la igualtat, respecte, tolerància, pluralisme, cooperació i responsabilitat social.
- Reconeixement del dret personal de cada estudiant a rebre la millor educació diferenciada, amb atenció especial de la formació de la seva identitat personal.
- Reconeixement positiu de les diverses cultures i llengües i de la seva necessària presència i conreu a l'escola.
- Atenció a la diversitat i respecte a les diferències, sense etiquetar ni definir a ningú en virtut d'aquestes.
- No segregació en grups a banda.
- Lluita activa contra tota manifestació de racisme o discriminació.
- Intent de superació dels prejudicis i estereotips.
- Millora de l'èxit escolar i promoció dels estudiants dels grups ètnics diferents al predominant.
- Comunicació activa i interrelació entre tots els estudiants.
- Gestió democràtica i participació activa de les mares i pares a l'escola e increment de les relacions positives entre els diversos grups ètnics.

---

¹³ M. Pagé. "Courants d'idées actuels en education des clientelees scolaires multiethiques, 101, citat per Muñoz Sedano, António. Enfoques y modelos de educación multicultural e intercultural in http://educacion.pnte.cfnavarra.es/portal/digitalAssets/2/2017_sedano.pdf.

¹⁴ d'acord amb Muñoz Sedano, Antonio. Enfoques y modelos de educación multicultural e intercultural in http://educacion.pnte.cfnavarra.es/portal/digitalAssets/2/2017_sedano.pdf.

- Inserció activa de l'escola en la comunitat local.

Són molts els principis enunciats, però recordem que en l'enfocament intercultural es passa necessàriament per tres fases, la descentralització, penetració en el sistema de l'altre/a i negociació. Per poder travessar aquestes fases cal assumir una postura de **comunicació intercultural**, que ens permeti conèixer la forma com les persones de diversos orígens es comuniquen entre si.

Un dels reptes de la comunicació intercultural és obligar-nos a canviar, ens obliga a treballar amb punts de vista alternatius a què solidifiquem al llarg del temps. Aquesta alternativa interpretativa suposa augmentar el nostre nivell de complexitat cognitiva i això no és quelcom innat, sinó un procés de pensament, que genera una acció i novament pensament, que implica una forma de ser i d'estar en el món i en les relacions.

A més a més, la comunicació intercultural és fonamental per construir una convivència positiva i per aportar a la resolució de conflictes que sorgeix tan sovint en l'àmbit educatiu (i en tots els altres). En aquells casos on és difícil restablir-se la comunicació entre les parts, la comunicació intercultural pot ser un recurs que ajuda a eliminar obstacles, agregar coneixements i informacions i modificar mitjançant el canvi en les actituds i en la comunicació. La comunicació intercultural passa sobretot per una actitud comunicacional que passa del "o tu o jo" al "tu i jo".

A continuació, parlarem d'algunes circumstàncies específiques d'alguns dels actors socials a l'escola intercultural.

2.3.2 LES PERSONES I L'ESCOLA INTERCULTURAL

Adolescents immigrants/des

Essent l'ensenyament obligatori fins als 16 anys, l'escola és necessàriament el punt de trobada dels i les adolescents immigrants amb la societat receptora. Per als que arriben ni sempre és fàcil l'adaptació i es troben amb algunes dificultats.

D'una banda, poden tenir diferents dominis dels aprenentatges instrumentals perquè poden no haver estat escolaritzats als seus països d'origen, o haver-ho estat amb diferent intensitat i durada.

És també possible que la llengua d'escolarització de la societat receptora no coincideixi amb la seva llengua materna o amb la seva llengua d'escolarització al seu país d'origen i que no tinguin el mateix domini de comprensió lectora i d'expressió escrita exigida a l'escola de la societat receptora.

D'altra banda, desconeixen l'entorn jove on han de moure's, així com els codis culturals, comunicatius i educatius de l'escola, del barri, etc. Pateixen l'angoixa de no poder comunicar-se, de no poder entendre i fer-se entendre.

Així, és un repte per a l'escola acollir aquests nois i noies, i integrar-los en el sistema educatiu. El sistema educatiu adapta en el sentit d'organitzar formes de suport que permetin una normalització lingüística i de competències instrumentals tan ràpida quant possible, promovent una atenció diferenciada. Però aquesta integració ha de ser realitzada amb molt atenció, perquè es pot córrer el risc de reforçar la seva condició de grup a banda i dificultar el seu procés d'integració. A més a més, cal considerar que "la llengua o els aprenentatges escolars bàsics només els poden aprendre a partir de relacions afectives i sentiment de seguretat"¹⁵, tant a l'escola com fora d'ella. En el cas dels i les joves adolescents és important també que consolidin les relacions amb els seus pares a l'interior de la classe, perquè això contribueix per a la seva integració a l'aula y pot afavorir l'èxit escolar, així com la seva integració social.

A més d'aquestes dificultats s'afegeixen les que esmentem anteriorment, la possible ambivalència que poden sentir alguns nois i noies quant a l'escola i al treball. L'escola és simultàniament, un entorn favorable que els permet viure l'adolescència, amb tot el que això implica de reconeixement dels pares i mares, gaudi personal i alhora, un espai on es fan visibles tensions amb la família, els i les allunya de la possibilitat de treballar i de passar més ràpid a l'adulteresa del món laboral, satisfent les expectatives de les seves famílies i el seu desig d'autonomia econòmica per poder viure algunes altres adolescències que depenen del grau de consum.

Les famílies

La família dels i les adolescents immigrades sembla patir una mica aquest mateix conflicte, però de l'altre costat. També els pares i mares han de confrontar-se amb una noció d'adolescència a vegades diferent de la de les seves comunitats d'origen i veure postergat la contribució que els seus fills i filles poden fer al sosteniment econòmic de la família.

A més a més, moltes de les famílies immigrades vénen amb un nivell d'escolarització diferent del de la societat receptora, sent en alguns casos particularment més baix, sent les dones les qui presenten nivells d'escolaritat més baixos, com ja vam veure al mòdul 1.

La noció d'escola i d'educació és diferent de la dels seus països d'origen¹⁶, on en alguns, l'assistència dels pares a l'escola, o la seva participació en òrgans com les AMPAS¹⁷, no era una pràctica generalitzada o existent. Així, quan arriben a la societat d'acollida es troben amb altres pràctiques i concepcions sobre l'escola diferents de les seves, la qual cosa a vegades dificulta la seva integració i participació en la vida escolar dels seus fills i filles.

---

¹⁵ Funes, Jaume. Migración y adolescencia in La inmigración extranjera en España. Los retos educativos. http://www.aulaintercultural.org/IMG/pdf/migracion_adolescencia-2.pdf.

¹⁶ Recordem que en l'apartat Consultar, incloem un document sobre la percepció dels nostres/es mitjancers/es'interculturals sobre les diferències educatives a Catalunya i en les seves societats d'origen.

¹⁷ AMPA – Asociación de Madres y Padres de Alumnos.

Una de les qüestions sovint trobada en l'àmbit educatiu és la participació dels pares i mares immigrants en les AMPAS. Les AMPAS reclamen que pares i mares dels i les estudiants immigrants no participen activament en aquest òrgan escolar, i d'altra banda aquests pares i mares manifesten el seu total desconeixement sobre el que fa i quins son els mecanismes de participació de les AMPAS i afirmen que no reben informació ni invitacions per poder participar, perquè els arriba informació en un idioma per a ells/elles encara desconegut. A més a més, sembla que, en alguns casos, hi ha una certa resistència per part de les AMPAS, a la integració de pares i mares immigrants, perquè quan participen en algunes activitats, tots parlen en català i els posen a fer tasques pràctiques, com pelar castanyes, i no senten que poden fer sentir la seva veu o participar en les decisions d'aquest òrgan.

Aquests són exemples senzills de la vida quotidiana de les escoles que il·lustren alguns dels mecanismes que poden dificultar la participació ciutadana: d'una banda, els altres pares i mares de les AMPAS diuen que els pares i mares no tenen interès a participar e d'altra banda, aquests veuen limitada la seva participació ciutadana en la vida escolar dels seus fills i filles perquè no disposen de totes les eines per accedir a les possibilitats de participació que ofereix l'escola. Tots perden!

Els i les docents

Quant als docents, també aquests es troben amb dificultats en el procés d'integració dels i les joves immigrants a les seves classes.

D'una banda, és necessari un esforç personal de disposició per a la comunicació amb persones culturalment diferents entre si. Els processos comunicacionals que construïm al llarg de la vida, va sent necessàriament canviat per les experiències i vivències personals. Els processos de descentralització, penetració del sistema de l'altre i negociació, que referim anteriorment no es donen de forma immediata.

Per un altre necessiten adaptar les seves formes tradicionals d'ensenyament a estils que permetin integrar la diversitat cultural cada vegada més existent i reivindicativa de les classes, la qual cosa també comporta un esforç d'adaptació i de coneixement de noves tècniques i eines pedagògiques que porta el seu temps a ser desenvolupat.

Així, l'educació intercultural es realitza en els dos sentits, s'educa i s'és educat/da simultàniament en l'interculturalitat, és un procés que s'aprèn, bastant per a això tenir tota la disposició i obertura interna a l'altre o una altra, amb tota la seva història individual, social, religiosa, econòmica i política. Es fa fent. Més que educació intercultural és un **aprenentatge intercultural**.

.....

BIBLIOGRAFÍA

- Atxotegui, Joseba. citada en <http://www.nodo50.org/ddhhmujeres/dossier/web/cap4/duelo.htm>
- Carlos Giménez Romero. "Qué es la inmigración". Editora Integral. Barcelona, España. 2006 (2ª edición)
- Convención sobre los Derechos del Niño, 1989. http://www.unhcr.ch/spanish/html/menu3/b/k2crc_sp.htm
- Funes, J.; Carol, J. L. "Niños, niñas y adolescentes inmigrantes no comunitarios en España. Aproximación a sus principales dificultades". Informe UNICEF, 1997.
- Funes, Jaume. "Migración y adolescencia in La inmigración extranjera en España. Los retos educativos". http://www.aulaintercultural.org/IMG/pdf/migracion_adolescencia-2.pdf
- M.A. Gibson, "Approaches to multicultural education in the United States", Anthropology and education Quarterly 7 (1976), in Muñoz Sedano, Antónío. "Enfoques y modelos de educación multicultural e intercultural" http://educacion.pnte.cfnavarra.es/portal/digitalAssets/2/2017_sedano.pdf
- M. Pagé. "Courants d'idées actuels en education des clientele scolaires multiethiques, 101. Citado por Muñoz Sedano, Antónío. "Enfoques y modelos de educación multicultural e intercultural" in http://educacion.pnte.cfnavarra.es/portal/digitalAssets/2/2017_sedano.pdf
- Muñoz Sedano, Antonio. "Enfoques y modelos de educación multicultural e intercultural" in http://educacion.pnte.cfnavarra.es/portal/digitalAssets/2/2017_sedano.pdf
- Viatjant Vides, Creant Mons, L'experiencia i l'obra de la Migració femenina a Catalunya, ISBN 84-934169-7-5. 2006
- II Anuario de la Comunicación del Inmigrante en España, editado por la consultora Etnia Comunicación, <http://www.etniamcomunicacion.com>